

СЛОВОТВІРНІ КАТЕГОРІЇ В ГРАМАТИЧНІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті здійснено комплексне вивчення словотвірних категорій, визначено їхнє місце у граматичній структурі української мови, описано систему класифікаційних ознак, що лежать в основі виокремлення аналізованих мовних явищ, подано дефініцію поняття „словотвірна категорія”.

Ключові слова: граматики, граматичні категорії, словотвірні категорії, грамема.

Для граматичного ладу української мови характерна наявність розгалуженої системи граматичних категорій – полірівневих інтегральних одиниць, які об'єднують співвідносні за змістом граматичні значення, формально виражені сукупністю спеціалізованих граматичних форм. Вони належать до найважливіших конститутивних величин, що відображають властивості всього складного мовного механізму, пронизують усю його систему й мають стосунок до кількох ярусів. Відповідно до своєї функційної багатоплановості граматичні категорії української мови як ядерні компоненти мовної організації об'єднують три різновиди категорійних одиниць – морфологічні, синтаксичні та словотвірні, встановлення типологічних характеристик яких дає змогу здійснити їхнє рангове розмежування та внутрішню диференціацію. Статусу ієрархічно вершинних набули синтаксичні категорії, яким підпорядковані морфологічні. Словотвірні категорійні одиниці, перебуваючи між морфологічними й синтаксичними категоріями, тісно взаємодіють із двома останніми. На сьогодні зроблено значні напрацювання у сфері функційно-категорійної граматики, однак говорити про розв'язання всіх проблем не можемо. Зокрема, у вітчизняному й зарубіжному мовознавстві останнього часу об'єктом уваги неодноразово були словотвірні категорії, різні аспекти яких отримали неоднакове потрактування у відповідних лінгвістичних концепціях. Одна з головних проблем полягає у визначенні їхнього статусу та місця в складному мовному механізмі. Зважаючи на вихідні класифікаційні принципи аналізу словотвірних величин, дослідники по-різному розв'язують указані питання. Усе це мотивує *актуальність* заявленої проблеми. *Мету* праці вбачаємо в системному описі словотвірних категорій сучасної української мови як поліярусних елементів, встановленні їхній типологічних характеристик. Досягнення сформульованої мети передбачає розв'язання таких *завдань*: 1) здійснити аналіз найважливіших досліджень, присвячених порушеній у статті проблемі; 2) з'ясувати місце словотвірних категорій у граматичній системі української мови; 3) простежити особливості словотвірних категорійних одиниць, розглянути їх у стосунку до частиномовних класів слів; 4) подати дефініцію поняття *словотвірні категорії*.

Згідно з традиційною теорією, дериватологія становить окрему галузь лінгвістичних знань. На думку І. І. Ковалика, вона має “чітко визначений окремий спеціальний предмет дослідження, власну, властиву саме їй проблематику, що у всій своїй сукупності не включається до складу якоїсь галузі науки, та одночасно вироблену й узвичаєну науковою практикою систему наукових понять і термінів та надійні й перспективні методи наукового дослідження, зумовлені об’єктом вивчення і перевірені на практиці” [8, 170–171]. Сповідування інших принципів знаходимо в працях В. В. Виноградова, концепція якого побудована на вивченні всієї морфологічної системи з проекцією на словозмінні та словотвірні параметри мовних компонентів. Відповідно до цього лінгвіст зауважував, що в структурі категорійних одиниць морфології виразно перетинаються формотворчі та словотворчі тенденції, орієнтація на які зумовила розподіл морфологічних категорій на власне-морфологічні та морфолого-словотвірні. Останні пов’язані з відображенням словотвірної системи мови, а тому мають стосунок до другої частини морфології, що досліджує та з’ясовує методи творення слів [1, 14]. Відповідно до принципів сучасної функційно-категорійної граматики словотвір розташований між синтаксисом і морфологією, “формуючи свої категорії у структурі речення чи словосполучення і використовуючи для цього морфологічні засоби” [3, 6].

Словотвірні категорії як складники граматичних категорій відображають організацію словотвірного ярусу мови й становлять упорядковану підсистему з ієрархічними відношеннями між ними. На відміну від морфологічних і синтаксичних категорійних одиниць, для яких характерна концентрована сукупність засобів вираження змісту, словотвірні категорії належать до менш абстрактних мовних величин. Виступаючи репрезентантами конкретнішої семантики, ніж перші, вони утворюють менші семантико-граматичні угруповання й позбавлені притаманних морфологічним і синтаксичним категоріям регулярних засобів вираження, тому належать до другого рангу. В ієрархії граматичної категорійної системи словотвірні категорії відіграють периферійнішу роль порівняно з морфологічними та синтаксичними. Відмінність від останніх простежуємо в різному внутрішньому структуруванні, що дає змогу всередині кожної з груп виділити відповідні граматичні зони, сформовані відповідно до їхнього рангового співвідношення. Механізм дії словотвірних категорій підтверджує неоднаковий характер змістової та морфолого-синтаксичної організації всіх словотвірних явищ.

Словотвірні категорії для свого вираження використовують морфологічні засоби оформлення та синтаксичні механізми творення. Саме це спонукає мовознавців до нового тлумачення словотвірних процесів, у якому словотвір ставлять у пряму залежність від синтаксису. Чіткої позиції з цього приводу дотримуються Ю. Л. Гінзбург, І. Г. Милославський, І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська та ін. У їхній інтерпретації дериваційні процеси “ґрунтуються на складних взаємозв’язках предикатних і непередикатних знаків семантично елементарних речень, які самостійно або у сполученні з іншими семантично елементарними реченнями трансформуються в реальні деривати”

[5, 23]. Цікаве витлумачення зв'язку дериваційних процесів із їхньою синтаксичною базою подає І. Р. Вихованець. Наголошуючи на тому, що формування словотвірних процесів структурує речення як основну синтаксичну одиницю, дослідник постулює: “Словотвірні категорії формуються завдяки регулювальному впливові насамперед семантико-синтаксичної структури речення, що дає змогу виділити позиційне словотворення, і, у другу чергу, – структури словосполучення, на якому ґрунтується непозиційне словотворення” [3, 3]. О. А. Земська й О. С. Кубрякова вважають, що зіставлення семантики похідних слів і співвідносних із ними синтаксичних конструкцій корисне для визначення всіх компонентів, не виражених морфемним складом слова [7, 119–120].

З'ясовуючи характер і структуру словотвірних категорій, необхідно вказати на їхній стосунок до різних частиномовних класів слів, кожному з яких властиві свої словотвірні особливості. Зокрема, найпродуктивніший для іменника – суфіксальний спосіб, словотвірну домінанту дієслова становить префіксальний спосіб, суфіксальний і префіксальний способи переважають за творення прикметника, що “за словотвірним показниками розташований між іменником і дієсловом, суфіксальною словотвірною активністю поєднуючись з іменником, а префіксальною словотвірною активністю – з дієсловом” [2, 212]. У визначенні словотвірної специфіки кожного частиномовного класу слів та системи словотвірних категорій необхідно зосереджувати увагу на їхній твірній базі й мотиваційних відношеннях між вихідними та похідними одиницями. Докладне вивчення останньої дало змогу констатувати, що в основі формування категорій словотвору перебуває явище мовної конденсації. Найчастіше вихідною базою похідних лексем слугують речення, унаслідок згортання яких відбувається перетворення предикатних і непередикатних компонентів на співвідносні з ними морфемами. Аналізуючи дериваційні особливості слів, І. Р. Вихованець зазначає: “Продуктивний дериваційний процес розпочинається з перетворення базової синтаксичної одиниці (речення, словосполучення) у відповідну семантико-синтаксичну позицію, на “стартову” площину, яка дає поштовх перетворенням” [2, 133]. Узавши за основу такі принципи, І. Р. Вихованець вирізняє суб'єкт дії, суб'єкт стану, знаряддя дії, локатив, предметнену дію, предметнений стан, збільшеність, зменшеність, збірність, одиничність як словотвірні категорії іменника [2, 134–148]. Механізм творення похідних одиниць схематично можна зобразити так: *Чоловік керує комбайном* + *Чоловік збирає врожай* → *Чоловік, який керує комбайном, збирає врожай* → ***Комбайнер*** збирає врожай. Унаслідок згортання підрядної частини складного речення утворено іменник – її семантичний еквівалент, коренева частина якого корелює з об'єктною синтаксемою, а словотвірний суфікс семантично співвідносний із суб'єктом дії. Безпосередню твірну базу похідних іменників можуть становити транспоновані з речень словосполучення, наприклад: *Дівчина красива* → *красива дівчина* → *красуня*; *Рука велика* → *велика рука* → *ручище, ручисько*. Подані в прикладах дериваційні суфікси іменників репрезентують непередикатну семантику. Деякою мірою близькі до них дієслівні префікси як виразники непередикатної словотвірної категорії локативності, яка “формується на основі предикатно-

локативної структури, що тотожна дієслівному словосполученню, а не семантико-синтаксичній позиції локатива” [6, 6]. Наприклад: *забігти* ← *бігти всередину чогось*; *прийти* ← *йти до відповідного місця*.

Явище дериваційної редукції спостерігаємо в межах словотвірних категорій предикатного характеру. Предикатно-аргументна твірна основа слугує базою для вираження іменникових словотвірних категорій збільшеності, зменшеності, збірності й одиничності. У такому разі наголошують на особливому типі твірних синтаксичних одиниць, які вважають перехідними структурами між словосполученням та словом і кваліфікують як нерозкладні синтаксичні компоненти [2, 147], наприклад: *Жінок багато* → *багато жінок* → *жіноцтво*.

В українській словотвірній системі засвідчені категорії, утворені внаслідок згортання предикатно-предикатної структури. Прикладом таких дериваційних процесів слугують словосполучення з опорним предикатом-прикметником та залежним компонентом предикатного типу, семантично співвідносні з прикметниковим словом із семантикою кількісного вияву ознаки: *дуже глибокий* → *глибоченний*; *дуже товстий* – *товстелезний*; *трохи рідкий* → *рідкуватий*; *дуже давній* → *прадавній*. Наявність подібних явищ спостерігаємо за творення дієслів: *трохи рибалити* → *порибалити*; *трохи солити* → *підсолити*. Механізм дії словотвірних категорій прикметника та прислівника зумовлює розмежування двох граматичних зон: центральної (категорія ступенів порівняння) і периферійної (категорія безвідносної міри якості й категорія суб’єктивної оцінки). З-поміж них доцільно вирізнити транспозиційно-модифікаційну категорію ступенів порівняння, всебічний аналіз якої дав змогу кваліфікувати її як визначальну категорію в сукупності словотвірних величин. Така кваліфікація ґрунтується передусім на первинних семантико-синтаксичних та формально-синтаксичних функціях і підтверджує неоднаковий характер змістової та морфолого-синтаксичної організації всіх словотвірних явищ. Категорія ступенів порівняння, як і ряд інших словотвірних категорій, використовує для свого вираження мінімальні морфологічні одиниці – морфеми, які функціонують за цієї інтерпретації як словотворчі афікси. Для синтетичної форми характерні суфікси та префікси, а для аналітичної – аналітичні слова-морфеми, що модифікують кількісний вияв ознаки, репрезентованої відповідно прикметниковим чи прислівниковим коренем. Такий словотвірний потенціал категорії ступенів порівняння дозволяє кваліфікувати її як транспозиційно-модифікаційне утворення, особливість якого полягає в транспонуванні грамам компаратива та суперлатива в синтаксичну сферу дієслова й появі модифікаційних ознак, що забезпечують відповідні словотворчі засоби: *Тітки* – *біліші наміток* (Костенко); *Раби рабів ще гірше, ніж раби* (Костенко); ...*Він [народ. – Н. К.] найкращий на землі* (Костенко). Указана специфіка категорії ступенів порівняння дає змогу розглянути її в аспекті міжрівневої взаємодії й надати статусу найпоказовішої морфолого-синтаксико-словотвірної категорії прикметника та прислівника.

Крім співвідносної міри якості, яку передають граматикалізовані форми – ступені порівняння, у сучасній українській літературній мові прикметники та

прислівники мають здатність утворювати похідні форми, що виражають безвідносний ступінь вияву ознаки та суб'єктивну оцінку. Сферою їхнього вживання найчастіше є неелементарні (ускладнені) прості речення з означальним (прикметниковим) або обставинним (прислівниковим) компонентами, пов'язаними з цими категоріями, наприклад: *Старезні пні* <...> *літопис тиші пишуть у траві...* (Костенко); *Сізіф куриє свою гіркущу люльку...* (Костенко); ...*Старенька* жінка вносила соломки... (Костенко); *Двигтєв отой вузесенький окопчик, Де дві сім'ї тулились кілька діб* (Костенко); *А дяк нічого, підтягнув ременика, – ще й бадьоренько гомонить до мене* (Костенко). Категорія безвідносного ступеня вияву ознаки поєднує два типи значень – недостатній ступінь (із суфіксами -уват- (-юват-), -ав- (-яв-)) і надмірний ступінь (із суфіксами -езн-, -елезн-, -енн- та префіксами пре-, пра-, над-). Пор.: *вужкий – вужкуватий; білий – білуватий, білявий і глибокий – глибочезний, глибоченний; товстий – товстелезний; мудрий – премудрий; давній – прадавній; потужний – надпотужний*. У сучасній українській мові наявні також аналітичні форми вираження ступеня вияву ознаки, що містять аналітичні морфеми типу *трохи, дуже, надто*, наприклад: *рідкий – трохи рідкий; дорогий – дуже дорогий; швидкий – надто швидкий*. Категорія безвідносного ступеня вияву ознаки має стосунок і до прислівникових форм. Специфіка подібних прислівників виявлена в тому, що для них характерна наявність подвійної мотивації. Йдеться про утворення недостатнього й надмірного ступенів інтенсивності ознаки на основі прислівників зі звичайним виявом ознаки або прикметників відповідно недостатнього та надмірного ступенів, пор.: *важкувато* ← *важко* і *важкувато* ← *важкуватий*; *широченно* ← *широко* і *широченно* ← *широченний*. Прикметники та прислівники в українській мові мають також форми для вираження суб'єктивної оцінки якості, яким притаманні суфікси -еньк-, -есеньк-, -ісіньк-, -усіньк. Характерною ознакою словотвірних категорій є те, що звичайно вони формуються у сфері синтаксису й мають стосунок до модифікації. Це означає, що в усіх наведених формах маємо поєднання предикатів, один із яких (основний) вказує на ознаку, а другий (супровідний, допоміжний) модифікує відповідну ознаку в напрямі інтенсивності або послаблення її вияву.

Специфічні дериваційні ознаки властиві також віддієслівним та відприкметниковим субстантивам, що мають стосунок до явища синтаксичної деривації. Спільна ознака вихідних дієслів та прикметників полягає в їхній обов'язковій предикативній позиції: *Український народ створив усні оповідання...* (Шкляєва) → *створення* українським народом усних оповідань; *Легенди й перекази на краєзнавчу тематику виявилися живучими* (Шкляєва) → *живучість* легенд та переказів. Слова зазначеного типу, потрапляючи в підметову позицію реченневих побудов, виконують семантико-синтаксичну роль суб'єктно-предикатної синтаксеми: *Так уважне вивчення говірок Ганцовим і Курило привело до перегляду всієї схеми історії української мови* (Шевельов).

Отже, словотвірні категорії – узагальнені поняття, що, відображаючи організацію словотвірного ярусу мови, посідають проміжне місце

в граматичній категорійній системі, позначені більшою, ніж морфологічні й синтаксичні категорії, граматичною конкретністю та відсутністю чіткої регулярності й обов'язковості, дериваційно пов'язані з двома типами синтаксичних одиниць – словосполученнями та реченнями й оформлювані мінімальними морфологічними одиницями – морфемами. Порушені в статті питання дають загальне уявлення про словотвірні категорії сучасної української мови, водночас перспективним вважаємо функційне дослідження всієї категорійної системи сучасної української мови й детальне вивчення словотвірної спеціалізації кардинальних частин мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Виноградов В. В. Русский язык : грамматическое учение о слове / В. В. Виноградов. – М. : Высш. шк., 1986. – 640 с.
2. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті : [монографія] / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1988. – 256 с.
3. Вихованець І. Р. Теоретичні засади категорійної граматики української мови / І. Р. Вихованець // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Серія : Філологія : [зб. наук. праць / редкол. : Н. Іваницька (гол. ред.) та ін.]. – Вінниця : ВДПУ, 2000. – Вип. 2. – С. 3–6.
4. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови : Академ. граматики української мови / [І. Вихованець, К. Городенська] ; за ред. чл.-кор. НАН України Івана Вихованця. – К. : Унів. вид-во “Пульсари”, 2004. – 398, [2] с.
5. Городенська К. Г. Проблеми виділення словотвірних категорій / К. Г. Городенська // Мовознавство. – 1994. – № 6. – С. 22–28.
6. Городенська К. Синтаксичні засади категорійного словотвору / Катерина Городенська // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Серія : Філологія : [зб. наук. праць / редкол. : Н. Іваницька (гол. ред.) та ін.]. – Вінниця : ВДПУ, 2000. – Вип. 2. – С. 6–9.
7. Земская Е. А. Проблемы словообразования на современном этапе / Е. А. Земская, Е. С. Кубрякова // Вопросы языкознания. – 1978. – № 6. – С. 112–123.
8. Ковалик І. І. Вчення про словотвір. Вибрані праці : [упоряд. та автор передмови Василь Ірещук] / І. І. Ковалик. – Івано-Франківськ ; Львів : Місто НВ, 2007. – 400, [4] с.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЇХ УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Костенко – Костенко Л. В. Вибране / Л. В. Костенко. – К. : Дніпро, 1989. – 559 с.

Шевельов – Шевельов Ю. В. Портрети українських мовознавців / Ю. В. Шевельов. – К. : Вид. дім “КМ Академія”, 2002. – 131 с.

Шкляєва – Шкляєва Н. В. Топонімічна народна проза Західного Полісся : історія і сучасність / Н. В. Шкляєва. – Луцьк : Луцький держ. техн. ун-т, 2006. – 264 с.

В статье осуществляется комплексное изучение словообразовательных категорий украинского языка, описывается система классификационных признаков, лежащих в основе выделения рассматриваемых языковых явлений, подается дефиниция понятия „словообразовательная категория”.

Ключевые слова: грамматика, грамматические категории, словообразовательные категории, граммема.

In the article a comprehensive study of the derivational categories is carried out, their place in the grammatical structure of the Ukrainian language is defined, the system of classification criteria is described, definition of the term „derivational category” is served.

Key words: grammar, grammatical categories, derivational categories, grammeme.